

شیخ حر عاملی وسائل الشیعه

مریم مرتضی قزاق علیا
کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث

شیخ حر عاملی در یک نگاه

محمد بن حسن^۱، به «حرعاملی مشغری» شهرت دارد و نسب وی با ۳۶ واسطه به حر بن یزید ریاحی، شهید و آزادمرد حادثه‌ی کربلا می‌رسد؛ آزادمردی که در رکاب سالار شهیدان، روز عاشورا به شهادت رسید. شیخ حر در روستای «مشغر»، یکی از بخش‌های منطقه‌ی جبل عامل (جبع) بود که در شب جمعه مصادف با نهم رجب المرجب ۱۰۳۳ ق متولد شد و در خانه‌ای پا به عرصه‌ی وجود گذاشت که ریشه در ۴۰ سال سابقه‌ی دینی و مذهبی داشت. وی پس از عمری مجاهدت و تلاش خستگی‌ناپذیر در راه احیای احادیث و معارف فقهی بلند شیعه، سرانجام در ۲۱ رمضان ۱۱۰۴ ق در مشهد مقدس برای ابد از قفس خاکی تن خلاصی یافت و در جوار رحمت حق جای گرفت [مدرس تبریزی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۳۱]. شیخ حر در یکی از حجره‌های اطراف صحن مظهر امام رضا (علیه السلام) و در نزدیک مدرسه‌ی «میرزا جعفر» به خاک سپرده شد. مزارش امروز زیارتگاه مؤمنان است.

استادان و مشایخ شیخ حر عاملی

از مهم‌ترین این مشایخ و استادان می‌توان افراد زیر را برشمرد:

۱. علامه محمدباقر مجلسی: شیخ حرعاملی در خاتمه‌ی «وسائل الشیعه»، آن‌جا که سخن از برخی کتاب‌های مورد اعتمادش است که از آن‌ها با واسطه و غیره روایت می‌کند، می‌نویسد: «این‌ها را نیز از مولای اجل اکمل، پرهیزکار مدقق، مولانا محمدباقر افضل اکمل مولانا محمدتقی مجلسی ایداللّه روایت می‌کنیم. او آخرین دانشمندی است که به من اجازه داده است و من نیز با اجازه‌ی پدرش و استادش ملاحسنعلی شوشتری ... به وی اجازه داده‌ام.»^۲
۲. ملامحسن فیض کاشانی: محمدبن مرتضی، معروف به «ملامحسن فیض کاشانی» (متوفای ۱۰۹۱ق) از استادان

خاندان پرفضیلت و دانشمند شیخ را باید در درجه‌ی اول استادان شیخ برشمرد. اگرچه خانواده‌ی شیخ در آن زمان جامع تمام علوم بودند و او در هر علمی که می‌خواست، می‌توانست از محضر پدر، عمو و برادران عالم خود بهره‌های فراوانی برد و حتی از حضور پربار مادر دانشمندش استفاده کند، اما میل و اشتیاق بی‌حد شیخ به فراگیری علوم و معارف اسلامی، او را بر آن داشت تا به نقاط گوناگون سفر کند و محضر استادان دیگر را که آوازه‌ی علم و فضل آن‌ها در همه‌ی مناطق پیچیده بود، دریابد. نام تمامی این شیوخ و استادان به‌طور کامل در دست نیست و آنچه می‌دانیم، همان است که خود شیخ در کتاب «امل‌الامل»^۲ بیان کرده است.

برجسته‌ی شیخ حر و یکی از محدثان ثلاث آخر و صاحب کتاب ارزشمند «وافی» است که از «جوامع ثلاثه» محسوب می‌شود [افندی، ۱۴۰۱ق، ج ۵: ۱۸۱؛ مدیرشانه‌چی، ۱۳۷۶: ۳-۸۲].

۳. علامه سیدحسن حسینی عاملی: وی از مشایخ اجازه و نیز استادان شیخ حر و از علمای منطقه‌ی جبل عامل بوده و نام کامل وی سیدحسن بن نورالدین بن الحسینی العاملی است. او دانشمند و فقیهی صالح و فاضل بود شیخ حر در ادامه‌ی تحصیل خود، محضر این عالم بزرگوار را درک کرد [حرعاملی، بی تا، ج ۱: ۶۸]. مرحوم آیت الله مرعشی، نام علما و دانشمندانی را که شیخ حر موفق شده است از آنان اجازه‌ی نقل روایت بگیرد و یا از آنان روایت کند و به مرحال در محضرشان زانوی ادب و تلمذزده، در مقدمه‌ی کتاب «اثبابة الهداة» به رشته‌ی تحریر درآورده است [ص ح].

آثار و تألیفات شیخ حرعاملی

شیخ حر، طی دوران حیات پر بار خود به تألیفات ارزشمندی دست زد و خدمات ارزنده‌ای به عالم تشیع عرضه کرد. بخشی از آثار و کتاب‌های وی توسط خود او در کتاب «امل الامل» آمده است که در مجموع ۲۴ عنوان می‌شود [حرعاملی، بی تا، ج: ۱۴۵-۱۴۲]؛ البته علمای اهل تحقیق، آثار علمی شیخ را بالغ بر ۵۵ کتاب و رساله می‌دانند که قسمتی از آن‌ها به چاپ رسیده‌اند. کتاب‌های گوناگون ایشان که بعد از «امل الامل» تألیف شده‌اند، در کتاب‌های فهرست و تراجم متأخر معرفی شده‌اند.

شیخ حر، از توفیقات الهی بسیاری بهره برد تا توانست در نشر احادیث ائمه بکوشد و مقامشان را بشناساند. بزرگ‌ترین افتخارش تألیف کتاب «وسائل الشیعه» است؛ دایرة‌المعارفی که محور کار مطالعاتی علمای شیعه بوده و از رونق به‌سزایی بهره‌مند است. در این نوشتار تنها به صورت فهرست، به تعدادی از کتاب‌های ارزشمند شیخ حر از میان ۵۵ کتاب و رساله اشاره می‌کنیم:

۱. تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعة؛
۲. اثبابة الهداة بالنصوص والمعجزات؛
۳. الجواهر السنیه فی الاحادیث القدسیه؛
۴. الامل الامل فی علماء جبل عامل؛
۵. الفصول المهمة فی اصول الائمة؛
۶. الايقاظ من ההجعة بالبرهان علی الرجعة؛
۷. الفوائد الطوسیة.

تأملی در خصوصیات ظاهری وسائل الشیعه

چنان‌که می‌دانیم، وسائل الشیعه از جمله معدود کتاب‌ها و جوامع حدیثی عظیمی است که از زمان مؤلف تاکنون، مورد توجه و عنایت فقیهان، مجتهدان و صاحب نظران بوده است. کتاب وسائل الشیعه، ابتدا در شش جلد بزرگ تألیف شد. قبل از آن هم در سه جلد قطور چاپ و منتشر شده بود. چاپ اولیه و اصلی آن، شامل جلد‌های «طهارت»، «صلوات»، «نکات»، «جهاد»، «نکاح» و «مواریث» بوده است [تهرانی، ۱۴۰۲ق، ج ۴: ۳۵۲ و ۳۵۴]. روشی که مؤلف وسائل الشیعه در تنسیق و ترتیب موضوعات فقهی کتاب مورد استفاده قرار داده، همان ترتیب و روش فقهی علامه حلی در کتاب «شرایع الاسلام» است. از آن زمان تا به امروز، این روش فقهی دنبال شده است.

در پایان کتاب‌های متعدد وسائل که شامل ۵۱ عنوان باب با احادیث متنوع است، عنوان دیگری نیز در انتهای وسائل با عنوان «خاتمه‌ی وسائل الشیعه» وجود دارد که شیخ حر در این بخش انتهایی از کتاب خود، ۱۲ فایده‌ی مهم را درباره‌ی مطالب و نکات مهمی بیان داشته که تعیین‌کننده‌ی خط مشی و روش منتخب وی در تألیف بوده است.

مجموع احادیث و روایات نقل شده در این کتاب، براساس چاپ و شمارش «مؤسسه آل‌البیت» ۳۵۸۶۸ حدیث است که البته در شمارش و محاسبه‌ی آن‌ها، احادیث با اسناد متعدد و تکرر روایات در ابواب و کتاب‌های گوناگون آن شمارش نشده‌اند و تنها مضامین احادیث در شمارش مورد توجه قرار گرفته‌اند. همچنین، در ۲۰ جلد در تهران و بیروت (در فاصله سال‌های ۱۳۸۹-۱۳۷۶ق) با تحقیق جامع مرحوم ربانی شیرازی و شیخ محمد رازی، طی چند مرحله به چاپ رسید. سرانجام هم، در ۳۰ جلد و با تحقیق «مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث» در سال ۱۴۱۴ق در تهران (ایران) و بیروت (لبنان) به صورت مکرر تجدید چاپ شده است.

انگیزه‌ی شیخ حر در تألیف وسائل الشیعه

مؤلف وسائل الشیعه در مقدمه‌ی این کتاب، در بیان انگیزه‌ی خود از تألیف و تدوین آن می‌گوید: «... کسی که کتب حدیث را مطالعه نماید و احادیث آن را بررسی کند و سخنان مؤلفان را بنگرد، چنین احساس می‌کند که گاه تطویل دارد و گاه برای حدیث تأویلات دور و دراز ارائه می‌دهد و دستیابی به مطالب در آن دشوار است... گاهی کتابی که مدعی احادیث فقهی است، چیزی از

احکام فقه ندارد و بسیاری از احادیث مسائل شرعی را نیاورده است... شوق تهذیب علم و آسان سازی کار تصمیم نهایی را برمی انگیزت تا سرانجام بارها استخاره کردم و فرمان الهی به انجام آن بود...» [حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ۱۳ (مقدمه ی مؤلف)]. صاحب مسائل پس از نام و یاد خدا، کتابش را با این عبارات آغاز می کند: «الحمد لله الذی فطر العقول علی معرفته، و وهبها العلم بوجوب وجوده و وحدانیته...» [همان، ص ۲].

شیخ حر در نهایت و پس از آن که به بیان انگیزه ی اصلی خود از تألیف مسائل می پردازد، با اشاره به نحوه و کلیات روش خود در تألیف، خط مشی تدوین «مسائل» را چنین ترسیم می کند: «... احادیثی که در بردارنده ی احکام شرعی نبوده و یا اخبار و روایات طولانی و ادعیه و مجموعه خطبه ها و زیارات منقوله از ائمه علیهم السلام را ترک نموده (و از آن ها استفاده ننمودم). احادیث و روایات را فقط از کتاب های مشهوری که شیعه جز به آن ها عمل ننموده و تنها به آن ها مراجعه می کند، نقل کردم. از طولانی شدن احادیث اجتناب نموده و در این زمینه به شیخ طوسی و صدوق اقتدا نمودم ضمن آن که اسناد احادیث آن دو را در آخر کتاب آوردم...» [همان، ص ۵-۴].

در انتهای مقدمه ی کتاب، صاحب مسائل فهرست ابواب کتاب را اجمالاً نام می برد و مقدمه را با این عبارات به پایان می رساند: «... والله الموفق للصواب و نشرع فی التفصیل، سائلین من الله الهدایة والتسهیل.» [همان، ص ۶].

خاتمه ی وسائل الشیعه

شیخ حر در انتهای وسائل، مجموعه مطالب مهم و اساسی را گرد آورده و دیدگاه های اخباری خود را پیرامون موضوعات متفاوت حدیثی مطرح کرده است. این مطالب مهم، یک جلد از مجموعه ی ۳۰ جلدی وسائل را شامل می شود که شیخ آن ها را طی ۱۲ فایده به این شرح بیان داشته است:

فایده ی اول: طرق و اسانید شیخ صدوق که وی معمولاً در احادیث کتاب «من لایحضره الفقیه» نیاورده است.

فایده ی دوم: طرق و اسانید شیخ طوسی که در آخر «تهذیب و استبصار» نقل نموده است.

فایده ی سوم: طرق و اسانید و عده ی کلینی و مراد از عده ای که از آنان نقل حدیث فرموده است.

فایده ی چهارم: طرق و اسانید شیخ حر که منحصرأ به او اختصاص دارد و توسط آن، از مؤلفان منابع مزبور نقل حدیث می فرماید.

فایده ی پنجم: منابع و مآخذ کتاب وسائل.

فایده ی ششم: سخن مؤلف وسائل الشیعه درباره ی صحت کتاب های مورد استفاده.

فایده ی هفتم: مطالبی پیرامون اصحاب اجماع و صاحبان اصول حدیث و جمعی دیگر که توسط ائمه (ع) توثیق شده اند.

فایده ی هشتم: قرائن و شواهدی که موجب وثوق و اطمینان به صدور حدیث می شود.

فایده ی نهم: دلایل مؤلف وسائل، به صحت و درستی کتاب های حدیثی مورد استناد قرار گرفته.

فایده ی دهم: پاسخ شیخ حر به اعتراضات و انتقادات وارده.

فایده ی یازدهم: احادیث مضمرة و مضمونه.

فایده ی دوازدهم: احوال راویان و صاحبان حدیث به ترتیب حروف تهجی.

ناگفته نماند که شیخ حر در خاتمه ی کتاب خود به توضیح مبانی فکری و روش کار خود در تألیف وسائل پرداخته است و مفصلاً درباره ی آن ها شرح می دهد. دیدگاه های شیخ حر در خاتمه که مؤید تفکر اخباری او هستند، جای بحث و مناقشات فراوان دارند. از مهم ترین نکاتی که شیخ بر آن ها اصرار می ورزد، اعتقاد به حجیت، اعتبار و صحت تمامی احادیث کتب اربعه و یا سایر کتاب های علمای متقدم است؛ در حالی که آیت الله خوئی و برخی علمای معاصر ادعای صحت و قطعی الصدور بودن تمام روایات کتب اربعه را مفصلاً و با دلایل متعددی رد کرده اند [خوئی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۲۹-۲۱].

مشرب اندیشه ای شیخ حرعاملی؛ اخباری یا اصولی؟

از مطالعه ی کتاب های تاریخی چنین برمی آید که شیخ حرعاملی در فقه، مسلک اخباریان^۵ را داشته و به صورت معتدل عمل می کرده است. در عین حال، وی مورد تجلیل و تقدیر علمای بزرگ اصول نیز بوده است و آنان بلندای مقام فقاقت وی را تأیید کرده اند. خود او نسبت به علمای هر دو گروه یکسان عمل می کرده و هرگز سخن تند و انتقاد گزنده ای به کسی نگفته است [حاج سیدجوادی، بی تا، ج ۶: ۲۱۸]. در زمان حیات شیخ حرعاملی (قرن های یازدهم و دوازدهم) روش اخباریگری در بلاد اسلامی توسعه یافت. علمای اخباری مجموعه های بزرگی از اخبار اهل بیت (ع) را ثبت و تدوین کردند که یکی از مهم ترین آن ها، کتاب شیخ حرعاملی، یعنی وسائل الشیعه بود. در این زمان شیخ حرعاملی، برخلاف علمای هم فکر خود، به مانند شیخ یوسف بحرانی و ملا محسن فیض کاشانی، صاحب افکاری

دفتر انتشارات کمک آموزشی

آشنایی با مجله های رشد

مجله های رشد توسط دفتر انتشارات کمک آموزشی سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی وابسته به وزارت آموزش و پرورش، با این عناوین تهیه و منتشر می شوند:

مجله های دانش آموزی (به صورت ماهنامه - ۸ شماره در هر

سال تحصیلی - منتشر می شوند):

- رشد کودک (برای دانش آموزان آمادگی و پایه ی اول دوره ی ابتدایی)
- رشد نوآموز (برای دانش آموزان پایه های دوم و سوم دوره ی ابتدایی)
- رشد دانش آموز (برای دانش آموزان پایه های چهارم و پنجم دوره ی ابتدایی)
- رشد نوجوان (برای دانش آموزان دوره ی راهنمایی تحصیلی)
- رشد جوان (برای دانش آموزان دوره ی متوسطه)

مجله های عمومی (به صورت ماهنامه - ۸ شماره در هر سال

تحصیلی منتشر می شوند):

- رشد معلم، رشد آموزش ابتدایی، رشد آموزش راهنمایی تحصیلی، رشد تکنولوژی آموزشی، رشد مدرسه فردا، رشد مدیریت مدرسه

مجله های تخصصی (به صورت فصلنامه و ۲ شماره در سال

منتشر می شوند):

- رشد درخان راهنمایی (مجله ی ریاضی، برای دانش آموزان دوره ی راهنمایی تحصیلی)، رشد برهان متوسطه (مجله ی ریاضی، برای دانش آموزان دوره ی متوسطه)، رشد آموزش معارف اسلامی، رشد آموزش خیرالایمان
- رشد آموزش تاریخ، رشد آموزش زبان و ادب فارسی، رشد آموزش زبان
- رشد آموزش ریاست سنفاسی، رشد آموزش تربیت بدنی، رشد آموزش فیزیک
- رشد آموزش شیمی، رشد آموزش ریاضی، رشد آموزش هنر، رشد آموزش قرآن
- رشد آموزش علوم اجتماعی، رشد آموزش زمین شناسی، رشد آموزش فنی و حرفه ای و رشد مشاور مدرسه

و قابل آموزشی مدارس

دانشجویان مراکز تربیت معلم و رشته های دبیری دانشگاه ها و کارشناسان تعلیم و تربیت تهیه و منتشر می شوند.

● فضای تهران: خیابان آبرانشهر شمالی، ساختمان شماره ۲ آموزش

و پرورش، پلاک ۱۶۸، دفتر انتشارات کمک آموزشی

تلفن و شماره: ۸۸۳۰۱۲۷۸

مخصوص به خود بود و شیوه ای میانه و وسط را در پیروی از مسلک اخباری برگزید. گرچه او هیچ گاه دست از اعتقاد اخباری خود برنداشت، اما این مطلب باعث نشد تا وی درصدد نزع شدید و انتقادات تند و گزنده علیه اصولیان برآید. از این رو، شیخ حرعاملی از جمله علمای اخباری است که برخلاف صاحب «وافی» و برخی دیگر، از تعصب به اخبارگری در برابر مجتهدان میرا هستند. دانشمندان شیعه او را در نهایت سلامت نفس و جلالت قدر و استواری نظر دانسته اند.

لازم به ذکر است، کتاب «فوائد الطوسیه» از مهم ترین کتاب هایی است که اعتقاد و آرای شیخ حر، را بیان می دارند. مؤلف «فوائد الطوسیه» طی ۱۰۲ فایده و به بیان خود، به رفع احادیث شبهه ناک و نیز برخی مطالعات وارده پرداخته و با استناد به آیات قرآن کریم و کلام سایر علمای متقدم و متأخر در رفع تناقضات تلاش کرده است. ضمن آن که از نکات قابل توجه در فوائد این کتاب، آن است که شیخ حر در خلال آن، تلویحاً و یا عیناً، به دفاع از احادیث علمای گذشته پرداخته - مخصوصاً کتاب های معتمده (کتاب اربعه) - و در همین راستا، برخی از علمای معاصر خود را نیز مورد نکوهش و سرزنش قرار داده است که چرا به روش اصولیان عمل می کنند.^۶

زیرنویس

۱. محمدبن حسن بن علی بن محمدبن محمدحسین بن عبدالسلام بن عبدالمطلب بن علی بن عبدالرسول بن جعفر بن مرتضی بن صدرالدین بن نورالدین بن مصدق بن حجازی بن... با کرین حربین یزید ریاحی معروف به شیخ حر عاملی.

۲. جلد ۱، صفحه های ۶۵/۱، ۷۸، ۱۲۹، ۱۴۱، ۳۲، ۶۹، ۱۱۴، ۱۴۱، ۱۷۰ و...

۳. ر. ک: موسوی خوانساری، بی تا، ج ۷: ۱۰۳؛ و نیز: دوانی، ۱۳۷۲، ج ۸: ۴۷۲، به نقل از: حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۲۰: ۵۱.

۴. از این چاپ، سه بار در تهران در سال های ۱۲۸۸ تا ۱۳۲۳ و ۱۳۲۶، و آخرین بار هم در تبریز در سال ۱۳۱۳ چاپ شده است.

۵. عمده ترین اختلاف اخباریان و اصولیان در استفاده از «منابع احکام» خلاصه می شود. به این معنا که طبق دیدگاه اخباریان، آنان تنها قرآن و سنت را معتبر می دانند و این در حالی است که اصولیان، علاوه بر قرآن و سنت، عقل و اجماع را هم به عنوان مصادر و منابع احکام شریعت شناخته اند. به عبارت دیگر، اصولیان ادله ی احکام را کتاب، سنت، اجماع، و عقل می دانند و اخباریان، تنها کتاب و سنت و برخی هم فقط سنت را به عنوان دلایل احکام به حساب می آورند و از قرآن جز آنچه تفسیرش از ائمه وارد شده را، قابل درک نمی دانند و

